

*Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, Bőrgyógyászati Klinika
(igazgató: Remenyik Éva dr., egyetemi tanár)*

A dermatológiai moulage története The history of dermatological moulage

KERESZTESSY TÜNDE*, REMENYIK ÉVA DR.

ÖSSZEFOGLALÁS

A moulage-ok egyes testrészekről, alakokról készített háromdimenziós leképezések, amikkel a 18. század végétől a dermatológiában különböző betegségek bőrtüneteit örökítették meg. Régen dokumentációs és oktatási célokra használták őket, ma orvostörténeti és muzeológiai jelentőségük van, kevés publikációban jelennek meg. Mára a vizuális archivációban a digitális fényképek foglalják el helyüket.

A leghíresebb európai moulage-készítő műhely a párizsi Saint Louis kórházban volt, ahol Charles Lailler vezetése alatt Jules Baretta munkái készültek és ahonnan egész Európa megismerhette a moulage-okat. A viaszfigurák készítése nem csak szakmai hozzáértést kívánt meg, hanem a készítő sokszor a szobrászművészet mesterei is voltak egyben. A párizsi gyűjteményt Prof. Dr. Skutta Árpád is tanulmányozta, aki a magyarországi moulage-készítés atyja volt, és a Debreceni Egyetem OEC Bőrgyógyászati Klinikájának gyűjteményében is főként az ő és szobrász munkatársa alkotásai láthatók.

Kulcsszavak:

dermatológiai moulage - moulage-készítés - moulage-gyűjtemény - La Specola - Jules Baretta - Skutta Árpád

SUMMARY

Moulages are mapping of body parts or figures which they used in dermatology from the end of the eighteenth century to immortalize different disease's skin symptoms. Ages ago they used them for documentary and educational purposes, now they have medical historical and museological importance, but they appear rarely in publications. Now digital photography has taken over their place in visual archives.

The most famous moulage-making workshop in Europe existed in the Saint Louis Hospital in Paris where under Charles Lailler's leadership Jules Baretta's works were made and from where whole Europe came to know the moulages. Making wax figures required not only professional skills but the manufacturers were often masters of sculptural arts. The collection of Paris was also observed by Árpád Skutta, who was the father of Hungarian moulage-production, and in his collection of the Department of Dermatology of the University of Debrecen his and his sculptor colleague's works can be seen.

Key words:

dermatological moulage - moulaging - moulage-collection - La Specola - Jules Baretta - Árpád Skutta

A moulage szó a francia moulé-ből ered, ami öntést, mintázást jelent (2, 12). A moulage-ok egyes testrészekről, alakokról készített háromdimenziós leképezések, amikkel a dermatológiában a különböző betegségek bőrtüneteit örökítették meg (1, 5). A moulage-okat a 18. század végétől dokumentációs és oktatási célokra használták fel, mivel lehetőséget adtak arra, hogy az orvosok alaposan tanulmányozhassák a korábbi eseteket, így könnyebbé vált a diagnosztikai munkájuk. A korábban használt olajfestmények, diáképek helyét átvették az egyetemeken és múzeumokban a különböző anyagokból, más-más technikával készült moulage-ok, amiknek tökéletesítésére egész művészeti ág épült (11).

A moulage-ok megjelenéséhez vezető lépések

A szociális és politikai fejlődés, az új megoldások a természetstudományban és filozófiai szemléletben szolgáltat-

ták a 18. sz. végén, 19. sz. elején a döntő impulzust alapvetően új irányba orientálni az orvostudományt. Az ipari fejlődés és az emigráció a városokat csomópontokká tette. Az addig csak kevés rendelkezésre álló kórház nem tudta ellátni az odaáramló gyógyulást keresőket. Új kórházakat kellett építeni, amikben merőben új kórképekkel találkoztak. Az orvosok igyekeztek saját tapasztalataik alapján megmagyarázni a kórképeket, de csak a tömegesen jelentkező megbetegedéseket tudták egymással összehasonlítani. Az etiológiai összefüggéseket keresték, és ez alapján nagyobb kórtani egységeket hoztak létre. Ez a fejlődés ahhoz vezetett, hogy bizonyos betegeket speciális kórházakba tudtak irányítani. Az orvosok új szemléletmódot mutatnak be, ami a francia szenzualizmus bevezetője volt. Ez az irányzat az érzékeken keresztüli felismerést hangsúlyozta, ahogy az orvosok számára is legfontosabb az optikai érzékelés volt. A tapasztalatokat csak úgy tudták bemutatni egymásnak és a későbbi generációknak, ha megfelelő minőségű másolatokat készítettek az esetekről (5, 6).

* VI. éves orvostanhallgató

Az orvosi célokra készített viasz moulage-ok előljárói azok az anatómiai viaszfigurák voltak, amik tömegével készültek a 18-19. században Firenzében (12). Ekkor a fényképezés még gyerekcipőben járt, így a dokumentáláshoz és oktatási célokra szánt moulage-ok készítőinek fontos megrendelői voltak a bőrgyógyászati tanszékek.

A firenzei La Specola Múzeum (4, 5) az első olyan múzeumok között volt, ahol kiállították a viaszfigurákat a közönségnek. A kezdetben csillagászati obszervatóriumként működő épületben 1771-ben II. Leopold múzeumot alapított, ahol a Medici család gyűjteményéből származó természeti érdekességek, úgy mint fossziliák, állatok, ásványok és egzotikus növények mellett tudományos és orvosi műszerek voltak kiállítva. Megnyitásakor és a 19. század elején is ez volt az egyetlen tudományos múzeum, amit a közönség is láthatott. Az 1800-as évek közepén, amikor megkezdődött a különböző diszciplínák szétválása, a zoológiai és anatómiai kiállítás kivételével minden darabot elszállítottak más múzeumokba. Mai formájában Firenzei Természettörténeti Múzeumként működik. Világszerte híres anatómiai viaszfiguráiról, amik rendkívüli pontossággal ábrázolják az emberi testet, illetve zoológiai kiállításáról. A viaszfigurák legértékesebb darabjai Gaetano Zumbo (4) és Clemente Susini munkáiból kerültek ki.

Az első dermato-venerológiai moulage-készítők

Az első moulage-készítők *Franz Heinrich Martens* (1778-1805), *Joseph Towne* (1806-1879) és *Anton Elfinger* (1821-1864) voltak (2, 3, 7). Kezdetben anatómiai és pathoanatómiai modellezéssel foglalkoztak, később kapcsolatba kerültek a dermato-venerológiai moulage-készítéssel. Munkáik megformázásuk idején nem kerültek ki azokból a városokból ahol készültek (Jena, London, Bécs). Sok művészhez hasonlóan titokban tartották technikájukat, a moulage-készítésben nem voltak tanítványaik, így közvetlenül nem hagytak maguk után tradíciókat.

Franz Heinrich Martens Wismarban született, Lipcsében végezte orvosi tanulmányait. 1804-től Jenában dolgozott. Érdeklődése a szülészet felől egyre inkább a venerológia felé fordult. Kezdetben kétdimenziós illusztrációkat készített, 1804-ben megjelent *Icones Symptomatum Venerei Morbi* nevű atlasza 24 részbe véssett ábrával. Egy hűebb ábrázolásmódot keresve felfedezte a viaszban rejlő lehetőségeket, majd egész kollekción készített női és férfi genitáliák ábrázolásából. Jenai munkája során körülbelül 30 moulage-t készített, amiket halála után az anatómiai múzeumban helyeztek el az ő emlékére. Mára ez a gyűjtemény és a katalógus is megsemmisült. Ezután a németországi moulage-készítés egy fél évszázadra holtpontra jutott.

Joseph Towne Cambridge mellett, Roystonban született. Édesapjától tanulta meg hogy kell bánni az agyaggal és a viasszal. 15 évesen elkészítette első orvosi modelljét, egy viasz csontvázat. Apja a csontvázat a cambridge-i Fitzwilliam Múzeumba küldte, ahol az összehasonlítás után a ku-

rátor is bátorította Towne-t hogy Londonban is prezentálja. Az ábrázolás tökéletesítésében segítséget kapott a híres *Astley Cooper* brit sebésztől is, így minden kételye eloszlott a művel kapcsolatban. Munkáját ezüstéremmel jutalmazta a Royal Society of Arts. Cooper segítségével szerződést kapott, és Guy's Hospital orvosi modellkészítőjeként dolgozott a következő 53 évben. Eleinte csak ő készített anatómiai viasz modelleket a kórházban, főként *John Hilton* anatómiai egyetemi előadó és sebész boncolásai alapján. Az első dermatológiai moulage-okat *Thomas Addison* együttműködésével készítette. Az általa megformált dermatológiai és venerológiai moulage-ok száma körülbelül 560 volt, megőrkítve a legkülönbözőbb és sokszor nagyon ritka kórképeket, rendkívül élethű minőségben. Nagy-Britannián belül sosem sikerült egyetlen darabot sem eladnia, főleg észak-amerikai megrendelői voltak, ahol 1850-től egyre több orvosi iskolát alapítottak. Towne munkái az amerikai gyűjtemények alapjául szolgáltak. A pennsylvania-i egyetem anatómia professzora *George B. Wood* volt az első, aki Amerikába vitte a moulage-okat. *Louis A. Duhring* az egyetem első bőrgyógyász professzora, Európában végzett gyakorlata során lenyűgözték a moulage-ok. Saját dermatológiai múzeumot alapított, ami Amerika legnagyobb gyűjteményévé vált. Towne moulage-ait máig őrzik a Guy's Hospital-ban, és használják klinikai demonstrációkon és előadásokon. Továbbá, a Gordon Múzeum máig is őriz ezek közül 750 darabot. *Towne* nem adta át tudását senki másnak, így ő volt az első és egyben utolsó dermatológiai modellkészítő Nagy-Britanniában.

Anton Elfinger Ausztriában született, kezdetben festőnek tanult, de később átiratkozott orvosi karra, amit el is végzett. Az egyetem alatt próbálta ötvözni művészi és orvosi ambícióit. Orvosi és politikai karikatúrákat készített, amiket „Cjt” rövidítéssel írt alá. A rövidítés lehetséges eredete a firenzei anatómiai viaszfigurakészítő *Gaetano* (Cajetan) *Giulio Zumbo* keresztnévéről lehet, aki fontos szerepet játszott a moulage-készítés történetében. Elfinger tanulmányai elvégzése után *Ferdinand von Hebra* bécsi dermatológus mellett dolgozott, aki látva tehetségét, bátorította az orvosi illusztrációk készítésére 1848-tól. Kezdetben egyszerű rajzokat, festményeket készített, majd a bécsi viasz-készítői tradíciók hatására moulage-okat is. Munkáiból csak két darab maradt meg, ezeket a bécsi „Patologisch-anatomisches Bundesmuseum”-ban őrzik. Élete során kevésbé értékelték munkáját, anyagilag sem támogatták, mégis sikerült egy pozitív légkört kialakítania, ami által elfogadták a dermatológiai viaszmodellezést Bécsben, megteremtve a későbbi nagy hagyományok alapjait.

Moulage-készítés elterjedése Európában

A 19. században a bőrtünetekkel járó betegségeket egyre inkább a belső szervektől független, önálló entitásokként kezdték kezelni, ami teret adott a bőrgyógyászat és nemi kórtan önálló szakterületé válásához. Ennek helyszíne a párizsi Saint Louis Hospital volt (5, 8).

Alphonse Divergie (1798-1879) alapította a híressé vált kórház moulage múzeumát. *Divergie* 1840 és 1867 között belgyógyászként és bőrgyógyászként dolgozott. 1865-ben röviddel az aktív praktizálásból való távozása előtt hozzáfogott egy régi vágyának megvalósításához, megkezdte a Saint Louis kórház patológiai múzeumának építését. Ennek alapjául azok az akvarell- és olajfestmények szolgáltak, amik a legfontosabb bőrbetegségeket ábrázolták és amiket korábban oktatási célokra használtak. Ezzel, mint személyes tulajdonával járult hozzá a múzeum gyűjteményéhez. Az akkori kórházigazgató *Husson* elfogadta *Divergie* javaslatát és gondoskodott a kiállításnak megfelelő helyiség biztosításáról. Az első moulage-okat *Charles Lailler* a saját gyűjteményből adományozta a múzeumnak. Később ő vette át a múzeum építésének vezetését. *Lailler* azon volt, hogy saját moulage-készítő művészt szerződtessen a múzeum számára. Egyik sétája alkalmával egy kis párizsi utcán észrevett egy férfit, aki különböző élethű gyümölcsöket formázott minta alapján papírmáséból, és ezekkel kínálta vásárlóit. Ő volt *Jules Baretta*, aki különleges tehetsége miatt 1867-ben a Saint Louis kórház hivatalos moulage-készítője lett. *Baretta Laillers* és más dermatológusok vezetése mellett igazi diagnosztává fejlődött azáltal, hogy elkísérte őket vizitjeiken és részt vett különböző klinikai szemináriumokon. Amikor 1889-ben (6, 8, 11, 12) megtartották az első Nemzetközi Dermatológiai és Venerológiai Kongresszust a Saint Louis kórházban, a résztvevők, látva *Baretta* szifiliszos bőrtünetekről készített moulage-ait, hazatérve egyre többen láttak hozzá saját gyűjteményeik létrehozásához. *Baretta* kórházi működése során több mint 2000 moulage-darabot készített. Ezzel vitathatatlanul hozzájárult a francia bőrgyógyászat presztízséhez, amiért 1889-ben becsületrenddel tüntették ki. A párizsi Molekuláris Farkamakológiai Laboratórium vizsgálatai kimutatták, hogy a *Baretta* által használt anyag méhviasz és egy másik anyag, valószínűleg egy guttaperka nevű növényből kivont anyag keveréke.

Ezután világszerte készültek a moulage-gyűjtemények, például Berlinben közvetlenül a kongresszus után vette kezdetét a moulage-készítés, köszönhetően *Oskar Lassarnak* (1849-1907), a berlini Dermatológiai Társaság megalapítójának és moulage-készítőjének, *Heinrich Kastennek*. A zürichi egyetemen *prof. Bruno Bloch* vezetése alatt *Louise Lotte Volger* munkáiból, Münchenben *Karl Posselt* vezetése alatt *Emil Eduard Hammer* munkáiból, Londonban *Joseph Towne* által készültek moulage-gyűjtemények (9, 12).

Moulage-készítés Magyarországon

A magyarországi moulage-készítés *prof. Dr. Skutta Árpád* (1901-1961) (10) nevéhez fűződik. Orvosi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (1920-1926), majd gyakorlati évét 1927-

ben a debreceni Tisza István Tudományegyetemen végezte. Tanulmányai mellett *Nékám* professzor engedélyével a budapesti Bőr- és Nemikórtani Klinikán laboratóriumi munkát vállalt, ahol szövettanban, szövettenyésztésben, bakteriológiában, mikrobiológiában és mikrofotográfiában képezte ki magát. 1923-ban átvette a moulage-laboratórium vezetését.

Mivel a technikákat külföldön titokban tartották, a magyarországi moulagekészítés nem volt megfelelő minőségű. Önálló kísérletezése során olyan alapanyagot állított össze, amivel új technikájának köszönhetően már jobb minőségű modelleket készített. 1924-ben *Nékám* professzor Párizsba küldte a Saint Louis kórház gyűjteményének összehasonlító tanulmányozására. 1929-ben *Huzella* professzor kérésére elkészítette a debreceni anatómiai intézet számára az emberi test tájbonctani moulage-sorozatát. Ezt a 60 készítményből álló gyűjteményt 1930-ban az amszterdami II. Nemzetközi Anatómiai Kongresszuson kiállították.

1944-től 1950-ig mint megbízott klinikai igazgatóként dolgozott, 1947-től mint klinikai főorvos. Amikor a második világháború hullámai elérték Debrecent, munkahelyén maradván segítette a klinika állagának megőrzésében, az oktató és tudományos tevékenység mielőbbi újrakezdésében. A Debreceni Egyetem Bőr- és Nemikórtani Klinikáján található több mint 500 darabos gyűjtemény 1921 óta őrzi *Skutta Árpád* és *Vincze* nevű szobrásza munkáit. A kollekció legnagyobb része a háborús idők ellenére is kiváló minőségben megmaradt, köszönhetően a jól záródó fából készült vitrineknek, amik megvédték a moulage-okat az idők során lerakódó portól, egyéb szennyeződésektől. Az elsötétíthető előadóterem és folyosó a napfény által okozott fakulás hatását is kiküszöbölte.

A 20-as és 30-as években oktatási célból a moulage-ok helyett egyre inkább színes diapozitíveket használtak, amik olcsóbbak és a bőrelváltozások finomabb részleteinek demonstrálására sokkal alkalmasabbak voltak (1, 2, 3, 4, 5. ábrák).

1. ábra

Moulage-ok a DEOEC Bőrgyógyászati Klinika tantermében

2. ábra
Moulage - Morbus Darrier

3. ábra
Moulage - Tylositas, cornu cutaneum

4. ábra
Moulage - Psoriasis vulgaris

Moulage-készítés napjainkban

A modern fotográfia és illusztratív média megjelenésével a moulage-ok egyre inkább jelentőségüket veszítették a 20. században. Habár már alig használják dokumentációra és oktatási célokra, ez a művészeti ág mégis

5. ábra

Moulage - Morbus Recklinghausen

visszatérőben van az Egyesült Államokban. Moulage-művészetet tanító iskolák alakultak, és olyan moulage-okat készítenek, amik valósághűen ábrázolnak baleseti, vagy háborús sérüléseket. Ezeket arra használják, hogy katasztrófahelyzetekre való reakciókat teszteljenek az egészségügyi dolgozók, illetve a katonaság körében. Ezenkívül a helyszíneléseken a nyomozómunkát is elősegíti, ha minél valósághűbben ábrázolják az áldozatok sérüléseit.

A moulage-ok használatára a ma orvosa számára, hogy segítségével nyomon követhetővé válik egyes fertőző betegségek természetes, terápia nélküli lefolyása. Egyes betegségek incidenciája a szociális és politikai körülmények változása miatt sok országban emelkedő tendenciát mutat, így a jövőben ezen kórképek újonnan jelentkezésükkel fontos differenciáldiagnosztikai problémát jelenthetnek. Szerepük lehet abban, hogy az eltűnt kórképek, és különösen előrehaladott stádiumú, kezeletlen betegségek felismerését megkönnyítsék, amellet pedig az oktatásban is felhasználhatóak a ma már nem látható kórképek demonstrálására. Mindezek mellett fontos művészeti értéket képviselnek és orvostörténeti jelentőségük is van, ezért elengedhetetlen állaguk megőrzése. Ma a DEOEC Bőr-

gyógyászati Klinika moulage-gyűjteménye az Orvos- és Egészségtudományi Centrum Orvostörténeti múzeumának kihelyezett részét képezi.

A berlini Charité Múzeum kezdeményezése a www.moulagen.de nevű weboldal, mely egy online elérhető adatbázis, amibe egy kérdőív kitöltése által a világ bármely részéről bekerülhetnek a fennmaradt moulage-gyűjtemények. A kezdeményezés célja, hogy összekösse a moulage-okkal foglalkozó kutatókat, művészeket, kurátorokat, hogy a közösségen belül megoszthassák egymással ismereteiket a moulage-okról. Az oldal angol és német nyelven is elérhető. A gyűjteményeken kívül a moulage-okhoz kapcsolódó kiállítások, kutatások és releváns irodalmak jegyzéke is szerepel az oldalon.

IRODALOM

1. Gilman, S. L.: Diseases in Wax: The History of the Medical Moulage. *BMJ* (1995) *311*, 1109.
2. Joshi, R.: Moulages in dermatology-venerology. *Indian J Dermatol Venerol Leprol.* (2010) *76*, 434-438.
3. Kästner, I., Hahn S.: Franz Heinrich Martens (1780-1805) und Wilhelm Gottlieb Tilesius (1769-1857) - eine Freundschaft im Zeichen von Medizin und Kunst. *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin* (1999) *Vol. 7 Nr. 1*, 231-243.
4. Nesi, G., Santi, R., Taddei, G. L.: Art and teaching of pathological anatomy at the University of Florence since the nineteenth century. *Virchows Arch.* (2009) *455*, 15-19.
5. Röhrich H., Plewig G.: Patologisch-anatomische Lehrmodelle in Moulagen. *Der Hautarzt* (1979) *30*, 259-263.
6. Schnalke, T.: Moulagen in der Dermatologie. *Geschichte und Technik. Dissertation Marburg* (1986).
7. Schnalke, T.: A brief history of dermatologic moulage in Europe. Part I. The origin. *Int. J. Dermatol.* (1988) *27*, 134-139.
8. Schnalke, T.: A brief history of dermatologic moulage in Europe. Part II. Breakthrough and rise. (1992) *31*, 134-141.
9. Schnalke, T.: A brief history of dermatologic moulage in Europe: Part III: Prosperity and Decline. *Int J Dermatol.* (1993) *32*, 453-463.
10. Simon M.: 100 évvel ezelőtt született Prof. Dr. Skutta Árpád. *Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle* (2002) *78*, 75-77.
11. Sticherling M., Euler U.: Das „Sterben“ der Moulagen Wachsabbildungen in der Dermatologie. *Der Hautarzt* (1999) *50*, 674-678.
12. Worm A. M., Hadjivassiliou M., Katsambas A.: The Greek moulages: picture of skin diseases in former times. *JEADV* (2007) *21*, 515-519.

Érkezett: 2010. XI. 8.

Közlésre elfogadva: 2010. XI. 15.

tekintettel a hölgyekre

LADEEPHARMA

Átmeneti megoldás helyett...

Dienille - hosszútávú megoldás androgénfüggő bőrproblémákra

- a Dienille dienogest tartalmú, alacsony dóziszú fogamzásgátló tablettá
- antiandrogén hatása egyenértékű a ciproteron-acetáttal enyhe és középsúlyos acne esetén^{1,2}
- hosszútávon is jól tolerálható készítmény

Dienille filmtablettá: etinil-ösztadiol és dienogest. A gyógyszer rendeltése előtt kérjük, olvassa el annak részletes alkalmazási előírását! **Terápiás javallatok:** Hormonális fogamzásgátlás. Mérsékelt súlyos acne nőknél, akiknél az orális fogamzásgátlás nem ellenjavallt, és a lokális készítmények hatástalanok voltak. **Adagolás és alkalmazás:** szokásos adag: 21 napon át napi 1 tablettá, majd 7 napos gyógyszerzúnet. Az alkalmazás részleteit illetően lásd a részletes alkalmazási előírást! **Ellenjavallatok:** Orális fogamzásgátlásra a következő esetekben nem szabad kombinált készítményeket szedni. Ha a következők a kombinált készítmény szedése alatt jelentkeznek első alkalommal, az alkalmazást azonnal abba kell hagyni: összetevőkkel szembeni túlérzékenység; korábbi vagy fennálló vénás trombozís (mélyvénás trombozís, tüdőembólia) vagy prodromális jelenségek (például angina pectoris és TIA); súlyos rizikofaktorok vagy több, artériás trombozísra hajlamosító kockázati tényező fennállása: érelváltozással járó diabetes mellitus, súlyos hipertónia, súlyos zsíryanycsere-zavar, örökletes vagy szerzett, vénás vagy artériás trombozísra hajlamosító állapotok; dohányzás; aktív vagy korábbi súlyos májbetegség, ha a májfunkció még nem normalizálódott; fennálló vagy korábbi májdaganat; feltételezett szteroid-függő malignomák (pl. nemi szervek vagy az emlő daganatai); tisztázatlan eredetű hüvelyi vérzés; korábbi, fokalís neurologiai tünetekkel járó migrén. **Mellékhatások, nem kívánatos hatások:** Fejfájás, migrén, indiszponáltság, látásgörcs, depresszív hangulat, idegesség, anorexia, csökkent libidó, agresszív válaszreakciók, közömbösség, szemészeti panaszok, látászavarok, conjunctivitis, nagyothallás, magas vérnyomás, alacsony vérnyomás, vénabetegek, thrombophlebitis, thrombosis/tüdőembólia, tachycardia, szívpanaszok, haematoma, cerebrovasculáris zavarok, anaemia, sinusitis, asthma, a felső légutak fertőzése, hasi fájdalmak, émelygés, hányás, fokozott étvágy, hasmenés, acne, acne-hoz hasonló dermatitis, kiütés, ekcéma, bőrelváltozások, chloasma, hajhullás, erythema multiforme, viszketés, hypertrichosis, vírusos, hügyúti fertőzések, emlőérzékenység és -fájdalom, köztüvézések, az áttöréses vérzés elmaradása (csendes menstruáció), dysmenorrhoea, a mellék megnagyobbodása, ovarium ciszták kialakulása, dyspareunia, vaginális székretum megváltozása, hypomenorrhoea, mastitis, fibrocisztás emlőelváltozások, emlőváladékozás, leiomyoma, endometritis, salpingitis, hóhullámok, fáradtság/gyengeség, hátfájdalmak, vaginális candidiasis vagy más gombafertőzés, testúlyváltozás, ödéma, allergiás reakciók, influenzaszerű tünetek. Egyéb, hormonális fogamzásgátló készítmények alkalmazásával összefüggő kockázatokkal kapcsolatban lásd a részletes alkalmazási előírást! **Az alkalmazási előírás dátuma:** 2007. 11. 20.

¹ Palombo-Kinne et al.: Efficacy of a combined oral contraceptive containing 0,030 mg ethinylestradiol/2 mg dienogest for the treatment of papulopustular acne in comparison with placebo and 0,035 mg ethinylestradiol/2 mg cyproterone acetate. *Contraception* 79 (2009): 282-289

² Schindler AE (2004): Antiandrogenic progestins for treatment of signs of androgenisation and hormonal contraception. *Eur J Obstet Gynecol Repr Biol* 112: 136-141